

Smittor och dödliga risker: Gustafs, Dalarna 1785-1935

Torbjörn Lundqvist

Innehåll

1. Inledning.....	2
2. Gustafs.....	4
3. Att leva i en by under 1800-talet – Widiks Anna och Bu Stina.....	7
Widiks Anna Andersdotter.....	9
Bu Stina Ersdotter.....	11
Materiella förhållanden.....	13
4. Dödsorsaker i Gustafs 1785-1935.....	1
5. Drunkningar, olyckor, självmord, mord och barnsbörd.....	6
Drunknade 1785-1935.....	7
Övriga olyckor med dödlig utgång.....	13
Självmord.....	16
Mord och dråp.....	17
Barnsbörd.....	18
Sammanfattade resultat.....	20
6. Lungsot.....	21
Lungsot i familjen.....	23
Hur många?.....	24
7. Rödsot.....	27
Rödsoten i Gustafs.....	30

Del 1

1. Inledning

Studien handlar om smittor och dödliga risker i Gustafs socken i Dalarna åren 1785-1935. Betoningen är på dödsorsaker som de framställs i kyrkböckerna, där prästerna var nedtecknare av dödsorsak under större delen av perioden. Med tiden blev det allt vanligare att läkare angav dödsorsak. Det är en lång tidsperiod och samhället förändrades i grunden under dessa 150 år, liksom de faktiska dödsorsakerna. Under perioden förbättrades också diagnostiken så att dödsorsakerna blev säkrare.

Infektionssjukdomarna var vanliga men kunskapen om dem var länge osäker. Många sjukdomar hade dock utpräglade symtom och kunde fastställas trots att man inte kunde förklara hur det fungerade i detalj. Virologin blev en vetenskap först mot slutet av 1800-talet. Kännedomen om bakterier var äldre, lättare synliga i mikroskop, men det var först under slutet av 1800-talet som man kunde bevisa kopplingen mellan bakterier och sjukdom som i fallet med tuberkulos genom Robert Koch. Med det sagt vill jag påminna om att det var först en bit in på 1900-talet som man började få djupare kunskap om kopplingen mellan mikroorganismer och sjukdom och så småningom kunde utveckla mediciner och vacciner.

Ett sätt att närma sig det förflutna är att gräva på en plats som man känner till, det blir personligt och mer verkligt. Metoden är induktiv, helt

enkelt att gräva fram data och undersöka om det finns intressanta mönster. Därefter jämför jag med den generella bilden. Jag tar hjälp av några grundläggande studier på området, utförda historiker och ekonomhistoriker. För att göra undersökningen mer historisk tar jag också hjälp av medicinsk litteratur från den tiden som berörs. Det var ju länge så att man inte visste vad som orsakade de dödliga sjukdomarna. Genom att ta del av samtidens erfarenheter försöker jag förstå hur man tänkte och agerade.

Egentligen började den här studien vid tidigt 1990-tal. Jag skrev en sida om hur jag tänkte mig hur en studie av difteriepidemin 1879-1880 kunde läggas upp, därefter lades den i byrålådan. Sedan kom internet och kyrkböcker på nätet och jag återupptäckte frågan. Men jag började med att undersöka lungsoten, en fråga som hade intresserat mig sedan jag läste Bi Puranens avhandling om tuberkulosens historia i Sverige. Utöver denna endemiska sjukdom har jag inkluderat de epidemiska sjukdomarna i undersökningen. Kvinnor och män drabbades ungefär lika av dessa sjukdomar.

För att visa på olika risker för kvinnor och män har jag också inkluderat mödradödlighet (barnsäng) och våldsam död (olycksfall, drunkningar, självmord och mord). Allt för att försöka beskriva hur livet och döden kunde te sig under den undersökta perioden. I någon mån försöker jag också beskriva sociala och ekonomiska förhållanden, om än översiktligt. Och inte minst involverar jag namngivna individer. Det förflutna handlar om människor och historien om dem vill jag inte begränsa till att enbart handla om abstrakta siffror.

2. Gustafs

Befolkningstillväxten i Sverige var snabb under perioden. I tabellen ser vi när befolkning passerat ännu en miljon.

År	Befolkning, milj.
1770	2,1
1840	3,1
1870	4,1
1900	5,1
1930	6,1

Gustafs hade inte lika snabb befolkningstillväxt, tvärtom var den relativt måttlig. Visserligen var tillväxten snabb vid mitten av 1800-talet men därefter var befolkningsmängden tämligen oförändrad perioden ut. Befolkningen växte från 1 931 personer år 1800 till 2 425 år 1900. Redan år 1850 var befolkningen i Gustafs 2 363 personer vilket tyder på att en balans kring 2 400 hade uppstått vid den tiden.

Ökningen av befolkningen under 1800-talet var 25 % i Gustafs, vilket ska jämföras med ökningen för hela landet som var 118 %. Om Gustafs hade haft lika stor befolkningsökning hade det funnits drygt 4 200 invånare år 1900. Det hypotetiska underskottet var alltså drygt 1 700 personer vid seklets slut. Utflyttningen av personer födda i Gustafs var alltså stor, större än underskottet på 1700 personer eftersom inflyttningen av utsocknes till viss del höll uppe befolkningssiffrorna. Mellan 1830 och 1835 skedde till och med befolkningsminskning i socknen som orsakades av ett flyttunderskott på 121 personer.

Men om vi studerat tabellen nedan kan vi se en snabb befolkningsökning mellan 1840 och 1870, 442 individer eller drygt 20 % på 30 år.

Befolkning i Gustafs

År	1780	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860
Antal	1502	1880	1931	1985	2038	2216	2185	2363	2487
År	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950
Antal	2627	2550	2525	2425	2394	2512	2443	2320	2240

Gustafs år 1785 var ett samhälle som dominerades av självägande bönder och deras familjer. Många bönder var mångsysslare och gjorde arbeten mot kontant betalning inom byggnation, gruvor och transporter. Vanligt var också att gårdar hade egna smedjor. Bönderna var mångkunniga i sysslor som kunde räknas som egna yrken.

Soldater var en relativt stor grupp i Gustafs, 22 stycken. Soldatfamiljerna omfattade totalt 90 personer, eller 4,6 % av befolkningen. Arbetargruppen var mycket liten, 1 man och hans hustru och två ogifta kvinnor över 15 år anges i statistiken.

Överheten bestod av prästen och några officerare, ingen adel eller patroner. Antalet fattiga var litet och bestod främst av gamla eller handikappade. Antalet pigor, drängar och tjänstefolk torde ha bestått av runt 200 personer. Det var ett relativt jämlikt samhälle, men det fanns naturligtvis skillnad på folk även här.

Socknen hade ett litet födelseöverskott år 1785, 35 födda och 32 döda. Inget av de nyfödda barnen var fött utom äktenskap, vilket kanske säger något om den sociala stabiliteten. Antalet vigslar var 17.

Det fanns ett kvinnoöverskott i den vuxna befolkningen under hela perioden. År 1850 var det drygt 21 %. I gruppen mellan 15 och 60 år fanns 747 kvinnor och 656 män, över 60 år var antalet 136 och 70. Kvinnoöverskottet växte som förväntat i högre åldrar. Det blir tydligt i de 160 änkorna jämfört med 52 änklings.¹ Den manliga överdödligheten var ett generellt fenomen i Sverige där våldsam död utgjorde en faktor och även så i Gustafs som vi ska se i ett kommande kapitel.

Enligt en utredning år 1850 var åkerbruket huvudnäring och jordmånen fördelaktig, åkerbruket dominerade över boskapsskötseln. Viktigaste försörjningskällan därefter var transporter till och från Bergslagen med bergsprodukter och köpmannavaror. Dessutom förekom avyttring av jordbruksprodukter i Stockholm. Kolningen var ingen större affär då man hade begränsat med skog, dock betalade man kolskatt i natura (koldagsverken) till Stora Kopparbergs Bergslag. Kolet fraktades med båt till Falun.² I en sockenskildring beskrivs också gjutning av pinglor och knappar, samt gördelmakerier i Nybo fjärding. Varorna såldes på marknader i bl.a. Säter, Hedemora, Sala och Falun.³

¹ Tabell 1, sid LXV

([http://www.scb.se/H/BISOS%201851-1917/BISOS%20A%20Befolkning%201851-Gustafs 1910/Befolkning-A-1851-1855-andra.pdf](http://www.scb.se/H/BISOS%201851-1917/BISOS%20A%20Befolkning%201851-Gustafs%201910/Befolkning-A-1851-1855-andra.pdf))

² Sundwallson, Fredrik, "Gustafs år 1850: beskrifning jemte statistisk tabell öfver Gustafs socken".

³ Almgren, Elof, *Gustafsknappar & Gustafspinglor. En hembygdsbok*, 1969.

SCB Befolkning 1851-1855 Tabell 1, sid LXV

Sundwallson, Fredrik.

Almgren, Elof, s. 66-67.

Solvarbo var största byn i Gustafs år 1850 med 82 hushåll och 411 invånare, en dryg sjättedel av invånarantalet i socknen. Havre var den stora grödan i socknen med 68,0 % av skörden i tunnor räknat, därefter potatis 19,3 %, råg 9,7 %, korn 2,3 % och ärter 0,7 %. Solvarbo följer i stort detta mönster men odlade något större relativ andel av havre och potatis än övriga socknen. Särskilt potatis bör ha passerat de lättare jordarna som fanns vid byn.

När vi kommer in i 1900-talet var jordbruket fortfarande den viktigaste näringen, men en omfattande träindustri började växa fram i Mora by. Det var en direkt följd att järnvägen och att en station anlades i byn. Byn utvecklades till ett industrisamhälle med fabriker, bank, post och affär. Under 1930-talet byggdes också Långhags kraftverk vilket förändrade Dalälven.

3. Att leva i en by under 1800-talet – Widiks Anna och Bu Stina

Hur var det att leva i en relativt stor by i Dalarna under 1800-talet? Det var förstås olika för individer. Generellt var det relativt enkla materiella förhållanden och ibland fattigt. Det kunde vara svårt att klara sig själv, man var ofta beroende av familj och släkt. Jag beskriver två kvinnor och deras familjer för att i någon mån försöka ge en inblick i hur det var att leva under 1800-talet och för att ge ett sammanhang till det som beskrivs kommande kapitel.

Widiks Anna Andersdotter och Bu Stina Ersdotter föddes i Solvarbo, Gustafs socken, under tidigt 1800-tal och levde hela sina liv i byn, liv som

omfattade nästan hela seklet. De blev relativt gamla, 83 respektive 82 år. Om man blev så gammal som Anna och Stina fick man uppleva mycket sjukdom och död. Widiks respektive Bu är gårdsnamn eller familjenamn. Sådana prefix användes av bönder på den här tiden, tillkomna genom behovet att skilja på personer med samma namn. De här kvinnorna kallades därför Widiks Anna och Bu Stina utanför familjen.

Under deras livstid förändrades landet i grunden med den snabba befolkningstillväxten och minskade barnadödligheten. Emigrationen till Amerika tog fart vid mitten av seklet och många från Solvarbo kom småningom att lämna landet. Flertalet var mormoner. Industrins genombrott bidrog till samhällsförändring. Byborna var redan vana med industri eftersom gruvor och järnbruk var talrika i regionen. Moderniseringen av jordbruket gick inte obemärkt förbi. Järnvägen drogs strax söder om byn, tillkom den nya landsvägen till Säter och vattenledning till byn från Hyttbäcken 1879. Utvecklingen innebar ökad genomströmning av människor och intryck, nya varor och redskap, bättre tillgång på olika livsmedel och så vidare. Ökad in- och utflyttning till och från byn kan man notera från kyrkböckerna, särskilt mot slutet av seklet och en tydlig riktning i kontakterna mot de näraliggande städerna Säter och Hedemora. Men vi kan också anta att mycket förblev vid det gamla i en by av det slag som Solvarbo var. Under hela 1800-talet kom exempelvis fäbodarna att användas för sommarbete.

Anna och Stina, som naturligtvis kände varandra, var helt vanliga kvinnor i folkdjupet som inte utmärkte sig på något känt vis. Det finns med andra ord inte mycket dokumentation av deras liv. Kyrkböckerna har anteckningar om födelse, giftermål, barn, dödsfall, flyttningar, syskon, föräldrar, hushållens sammansättning och förändring. Det är i princip vad

som finns. Bouppteckningar kan ge ett materiellt innehåll till livet, men det begränsar sig till få tillfällen. Det går naturligtvis att utöka sökandet till att omfatta ägande av jord och skog via andra källor, eller undersöka byns historia via sockenstämmoprotokoll och annat, men det övergår denna texts ambition. Syftet är mer inriktat mot den livshistoria som kyrkböckerna möjliggör.

Det finns en begränsad litteratur att tillgå om Gustafs. En bok om Solvarbo berör äldre tid, inte minst 1800-talet.⁴ Exempelvis nämner författaren gårdsnamnet Buan, som i Bu Stina Ersdotter. Han ser det som det enda gårdsnamn med anknytning till fäboden Solbergabodum från 1300-talet som anses vara ursprunget till byn. Kanske går Bu Stinas anor ner i byns 1300-tal, men om det kan vi inte veta. Längre än till 1600-talet når vi inte på hennes släktlinjer. På den tiden låg byn nära älven men erosionen med jordflytningar bildade raviner som tvingade bönderna att flytta sina gårdar på säkrare avstånd från älven. På en karta i den nämnda boken kan man se 16 gårdar från 1600-talet som kom att flyttas. Det gamla Solvarbo kom därför att försvinna och en ny by växte successivt upp några hundra meter söder om den ursprungliga. Även den gamla älven kom senare att förändras med kraftverksbygget Långhag från 1930-talet. Älven förändrades från en smalare och vildare älv till en trögflytande och bred reglerad flod som förändrade landskapsbilden och ökade på erosionen ytterligare.

Widiks Anna Andersdotter

När Anna Andersdotter (1816-1899) föddes i Solvarbo år 1816 bestod hushållet av farfar Widiks Mats Andersson (1742-1821), fadern Widiks

⁴ Sjöberg, Sven, *Vår by. Gammalt och nytt om Solvarbo*, 1957.

Anders Matsson (1778-1828), modern Anna Matsdotter (1782-1821), brodern Mats (1803-), samt drängen Mats Jansson. Farfar Widiks Mats Anderssons far hette också Widiks Anders Matsson (1711-) vars far hette Widiks Mats Andersson (1686-1765). Gårdsnamnet kommer gissningsvis av förnamnet Widik som fanns i Dalarna. Vi kan gissa att han som gav sitt namn till gården kan ha hetat Widik Matsson eller Widik Andersson och han var född under 1600-talet, kanske med rötter i bergsbruket.

Anna Andersdotters föräldrar hade gift sig 1802 och sonen Mats föddes året därpå. Det var 12 år mellan Mats och Anna och däremellan fanns tre barn som hade dött: Anders 4 år och Johan 1 år, båda döda i rödsot 1810, och Anders 3 år av slag 1815, dvs ett plötsligt dödsfall utan synbar anledning. Det var naturligtvis hårt för föräldrarna att missta två barn med några dagars mellanrum. Rödsotsepidemin i Gustafs 1810 startade i Mora by 27 augusti och fortsatte i två månader i olika byar. Först 4 oktober nådde den Solvarbo där en 72-årig kvinna avled. Små barn var i majoritet bland offren men också några äldre personer drabbades. Sammanlagt dog 58 personer i Gustafs varav 16 i Solvarbo.

När Anna var 6 år dog farfar Mats av "stenpassion", kanske njursten, 74 år gammal. Farmor Lisa Jansdotter hade dött året innan Anna föddes, av lungsot 72 år gammal. Snart skulle även modern dö av "moderspassion", kanske något med livmodern, endast 39 år gammal. Anna var då 5 år. Några år senare förlorade hon också sin lillasyster Lisa av okänd dödsorsak. Samma år, 1822, gifte fadern Anders Matsson om sig med änkan Greta Andersdotter i Solvarbo. När Anna var 12 år dog fadern Anders Matsson av okänd anledning. Brodern Widiks Mats Andersson tog över gården efter fadern och Anna stannade tills hon blev 15 år, då hon blev pigga. Oklart var hon hade sin tjänst, troligen i byn, men 1835

när hon var 19 år gifte hon sig med bonden Orrbo Hans Ersson (1813-1891) i Solvarbo. De fick en son Erik Johan i november 1835 men våren 1836 var han död i bröstsjuka, troligen lungdot. Hennes svärfar Orrbo Erik Hansson dog 1835. Anna och Hans bodde kvar på gården till 1840 då de flyttade till en annan gård i byn. Sammanlagt skulle Anna föda 12 barn av vilka hälften dog som småbarn.

Hon kom även att uppleva mer död när sonen Erikhans Jan Erik Hansson förlorade 5 barn i difteriepidemin 1880. Av hans 9 barn överlevde endast 3 barndomen. Anna blev änka 1891 när maken Orrbo Hans Ersson avled. Hon bodde kvar på gården hos sonen Frans Wilhelm och hans familj. Sonen Erikhans Jan Erik Hansson dog 1895 och hans hustru Anna Greta Jansdotter knappt 3 år efter sin man. Sonen Frans Wilhelms hustru Hedda Kristina dog våren 1899 och några månader senare var det Annas tur, 83 år gammal. Dödsorsak anges inte.

Orrbo Hans Ersson hade en några år yngre kusin, Orrbo Hans Carlsson, som omnämns i den tidigare nämnda sockenboken. När socknen skulle bygga ett nytt sockenmagasin år 1850 för placering i Enbacka anlätades Hans Carlsson som entreprenör. Han högg timret på skogen och timrade upp huset där, nummerade stockarna och fraktade dem till Enbacka där huset sattes upp. Han fick 150 riksdaler för jobbet.⁵ Detta exempel visar hur bönderna kunde tjäna pengar vid sidan av jordbruket. Många av dem var kunniga inom flera yrken. Hans Carlssons son hade också talanger och kom att bli en mångårig liberal riksdagsman, Anders Hansson i Solberga. När han dog 1914 av lungdot var han andra kammarens ålderspresident, dvs den som suttit längst.

⁵ Almgren, Elof, s. 304.

Bu Stina Ersdotter

Bu Stina Ersdotter (1813-1895) föddes och levde sitt liv i Solvarbo. Hennes föräldrar var Bu Erik Andersson (1770-1833) och Brita Persdotter (1772-1867), båda från Solvarbo. Hennes föräldrar hade gift sig 1801 och Stina var femte barnet. Hennes syskon var Anders 1802-, Anna 1803-, Lisa 1805-1891 och Brita 1807-1808, som dog i ettårsåldern, samt Brita 1819-1830. Hennes åtta år äldre syster Lisa skulle bli mormor till byggmästaren Carl Adolf Pettersson, far till nationalekonomen och statsrådet Gunnar Myrdal.

Stina gifte sig 1840 med Erik Pers Jan Ersson (1797-1850) från Solvarbo. Faktum är att hon arbetade hos honom som piga från 1836, men hans hustru Lisa Danielsdotter avled i lungsot 1839, 56 år gammal. Följande år gifte sig Stina med Jan Ersson. Efter 10 år var hon änka. Hon kom innan dess att föda 5 barn av vilka 4 överlevde barndomen. Barnen var Anders 1840-, Anna Greta 1842-1898, Sara Stina 1845-, Lisa Johanna 1848-1849 och Carolina 1849-.

Fadern Bu Erik Andersson var 63 år när han dog 1833 av trånsjuka, förmodligen tuberkulos i någon form. Det är lite oklart hur gammal Bu Stinas mor Brita Persdotter blev. Helt klart dog hon 11 mars 1867, men när var hon född? Troligen blev hon 95 år och var hon född 31 januari 1772, men prästen anger att hon var 89 år, 5 månader och 22 dagar när hon dog, dvs född 1777. Det skiljer 5 år här. Jag har en hypotes. När Brita dog undersökte prästen födelseböckerna för att ta reda på när hon var född. Han antog att hon var runt 90 år och hittade snart en Brita i böckerna som var född 1777 och som hade en far som hette Pär Bärg, som dessutom var soldat, "com fourier" som det står. Modern till denna

Brita anges vara madam Maria Eriksdotter Aspelin. I själva verket skulle han ha fortsatt leta och hade hittat soldaten Per Ersson Berg och Kerstin Giörsdotter (1733-1803) som får en Brita 1772. Så tror jag att det var och att Brita blev 95 år. Det är dock svårt att reda ut frågan pga dåligt källäge.

Jag gör en liten utsvävning för att visa hur nära det var till en mer dramatisk tid i historien. Bu Stinas morfar, Per Ersson Berg (1734-1778), var soldat i Backa rote, Överstelöjtnantens kompani (från 1814 Gustafs kompani) vid Dalregementet. Han antogs som soldat 1759 och avgick 1763. Där emellan deltog han i Sjuårskriget i Pommern 1762. Hans far Erich Ersson (1695-1743) fick ett tragiskt slut. Till följd av Hattarnas misslyckade krig mot Ryssland, där Dalregementet led stora förluster, marscherade 5 000 dalabönder i det s.k. dalaupproret mot huvudstaden i juni 1743. Erich var en av två ledare för Tuna (Gustafs, som det ännu inte hette, tillhörde Tuna, men utgjorde Enbacka kapellag). Efter att upproret bryskt slagits ner av militär, som sköt rakt in i dalfolket, vidtog en rannsaking mot ledarna. I samband med denna avled Erich Ersson 48 år gammal.⁶

Bu Stinas mormor Kerstin Giörsdotter (1733-1803) var dotter till Göran Görsson (-1743) som var soldat i Solvarbo rote med namnet Lång, åren 1742-43. I husförhörlängden står att han dog i Stockholm 1743. Om det var i samband med dalaupproret framgår inte. Kanske hade båda makarna Per och Kerstin fäder som i dött i samband med dalaupproret.

⁶ Beckman, Bjarne, *Dalaupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet*, 1930, s 420. I den s.k. andra deputationen ingick bland andra två representanter för Tuna: Johan Andersson i Årby och Erik Ersson i Våbäck. Se även Sennefelt, Karin, *Den politiska sjukan: Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, 2001.

Materiella förhållanden

Widiks Anna Andersdotter var 12 år när fadern, Widiks Anders Matsson (1778-1828) i Solvarbo, dog vid 50 års ålder. Samma år upprättades en bouppteckning.⁷ Den utgör den bästa beskrivning vi kan få av Annas materiella förhållanden som barn.

Anders Matssons efterlevande arvingar var myndige sonen Mats och dottern Anna. Hustrun Anna Matsdotter (1782-1821) var sedan 7 år död. Jorden nämns som mannens och hustruns jord tillsammans 4 tunnland 110/188 kappland. Åbyggnaderna värderas till 123 Riksdaler (rd) varav stuga med kammare och förstuga med mur hade högst värde, 26 rd. Tretton olika byggnationer på gården värderas samt byggnader vid två fäbodrar.

Av lösöret, som består av hushållsgeråd, arbetsredskap och kreatur, var kreaturen högst värderad. Behållningen när skulder dragits bort var drygt 107 rd, varav Anna ärvde 32 rd. Sonen Mats tog över gården. Uppenbarligen var det en liten gård med 4 tunnland jord, en häst, 3 kor, 6 får och en bockkilling. Men de tillhörde dem som hade häst och den var i sammanhanget av central betydelse. Anders Matsson och sonen torde ha sysslat en hel del med transporter och säkert kolning och andra sysslor. Smedja och smidesjärn antyder att detta var en bisyssla. Tre kor gav mjölk, ost och smör så man klarade sig, fåren gav ull och lamm.

Widiks Anna Andersdotter fick det bättre ställt med åren. Bouppteckningen efter hennes man Orrbo Hans Ersson i Solvarbo, som

⁷ Stora Tuna och Gustafs tingslags häradsrätt. Bouppteckning upprättad 25/11 1828 efter Widiks Anders Matsson i Solvarbo, Gustafs. Fil:10 (1829), bild 250, s. 5.

avled vid 78 års ålder, upprättades 17 juni 1891.⁸ Fastigheten bestod av 19 tunnland 0,282 kappland reducerad jord. Den fördelade sig på 4 åkrar i Solvarbo samt vid 2 fäbodan: 7,755 kappland vid Bjurtjärns fäbodan och 3,805 kappland vid Udds eller Glotens fäbodan. Jorden tillsammans med åbyggnader (som inte specificerades) värderades till 6 082 kr. Därutöver fanns 3 lotter i Ljusterbo kvarn värderade till 150 kr.

Lösejendomen hade tidigare, 1877 och 1884, fördelats mellan sönerna till ett värde av ca 1 330 kr. En interimauktion mellan arvingarna hade "denna dag" gett 207 kr och kvar blev lösöre värderat till 100 kr. Sammanlagt värderades lösejendomen till 1 640 kr.

Boets fordringar var uteslutande fördelade på sönerna, sammantaget 1 203 kr. Samma gällde skulderna på 262 kr, förutom kostnader för bouppteckning och kartering 34 kr. Boets behållning var 8 813 kr, vilket var relativt högt i trakten. Orrbo Hans Ersson hade med andra ord varit en relativt välbärgad bonde i sin krafts dagar, men sedan länge var han och Anna pensionerade och levde på undantag hemma på gården. Hon fortsatte att bo kvar på undantag under sina återstående 8 år.

Vi får en inblick i Bu Stina Ersdotters barndom via faderns bouppteckning. Bu Erik Andersson (1770-1833) i Solvarbo var 62 år när han dog. Bouppteckningen upprättades 24 september 1833.⁹ De efterlevande var änkan Brita Persdotter (1772-1867) och 5 barn. Fastigheten (jorden) värderades till 332,14 riksdaler banco (rd). Mannens och hustruns jord sammanblandad bestod av 4 tunnland 22 802/1000

⁸ Falu domsagas södra tingslags häradsrätt. Bouppteckning upprättad 17/6 1891 efter Orrbo Hans Ersson i Solvarbo, Gustafs. FII:1 (1889-1891) bild 10370, s. 1033.

⁹ Stora Tuna och Gustafs tingslags häradsrätt. Bouppteckning upprättad 24/9 1833 efter Bu Eric Andersson i Solvarbo, Gustafs. FII:13 (1833), bild 2480, s. 246.

kappland reducerad jord á 70 rd/tunnland. Därtill fanns andel i Udds och Kogstillbys fäbodar värderat till drygt 2,19 rd. Udds fäbodar är belägna på en udde i sjön Stora Gloten i Silvberg. Boet hade också kvarndygn uti Ljusterbro kvarn och Sigfridshytte kvarn, sammantaget värderat till 7,36 rd.

Åbyggnaderna värderades till drygt 179 rd. Tre stugor fanns på gården, därutöver ett stort antal byggnationer. Värdefullast var storstugan värderad till 26 rd. Lösörets värde uppgick till 24 rd, kreaturen var värderad till 100 rd: häst, 4 kor, oxkalv, 3 getter, 10 får och ett stort svin. En ovanlig attiralj i bouppteckningen är en ridsadel, vilket man sällan ser hos bönder i trakten.

Sammantaget gav Bu Eric Anderssons bouppteckning en behållning på drygt 810 rd banco efter att avkortningar på drygt 39 rd dragits av. De bestod av skulder till två bönder i byn och därtill kom den obligatoriska fattigprocenten på 1,3 %, samt stämpelavgift och arvode för bouppteckningen. Angående fattigprocenten skulle en del av boets värde ges åt de fattiga i socknen, en förordning från år 1698. Vi kan konstatera att Bu Erik hade en verksamhet som var större än den som Widiks Anders Matsson hade. Han var dock fortfarande en småbonde som behövde vara mångsysslare för att försörja familjen, liksom den stora majoriteten bönder i denna trakt.

Bu Stina levde 45 år efter maken Jan Erssons frånfälle och blev nära 82 år. Hennes bouppteckning upprättades i november 1895.¹⁰ Det var en gammal människas bo. Åbyggnaderna bestod endast av ett gammalt

¹⁰ Falu domsagas södra tingslags häradsrätt. Bouppteckning upprättad 29/11 1895 efter Stina Ersdotter i Solvarbo, Gustafs. FII:3, bild 6990, s. 697.

stolphärbrä och ett avträdeshus värderade till 28 kr, 50 öre. Löseegendomen ansågs värd 40 kr men det fanns fordringar på drygt 780 kr och med avkortningar på drygt 160 kr kom boets behållning att bli 622 kr och 40 öre. Det kan nämnas att fordringarna till stor del fanns i familjen.

*

Widiks Anna Andersdotter levde till 1899 född 1816 och Bu Stina Ersdotter levde till 1895, född 1813. De kände varandra som barn, och de blev släkt genom att Annas son Jan Erik gifte sig med Stinas dotter Anna Greta. Stina levde mer än halva livet som änka, gifte aldrig om sig. Hon gifte sig 1840 och blev änka 1850. Anna däremot blev änka först när hon var 75 år. Deras liv var på många sätt parallella men sannolikt var det enklare att vara gift. Anna var dock hårdare drabbad av livet i form av död och var föräldralös vid 12 års ålder, då fanns endast brodern Mats och mormor kvar. Tre syskon hade dött innan Anna var född och systemen Lisa dog 1822. Anna kom att föda 12 barn av vilka endast 6 överlevde barndomen. Stina var i så motto lyckligare lottad som endast förlorade 1 av 5 barn.

I den här lilla beskrivningen av två kvinnor och deras familjer ser vi att flera sjukdomar som jag beskriver i kommande kapitel drabbade dem: lungsot, rödsot och difteri.

4. Dödsorsaker i Gustafs 1785-1935

Undersökningen handlar om lungshot/tbc och ett antal epidemiska sjukdomar samt våldsam död och mödradödlighet. Det betyder att jag utesluter många vanliga dödsorsaker. Vilka var då de vanliga andra dödsorsakerna? Det kunde variera från år till år men om vi undersöker ett år i mitten av perioden, 1860, så avled 38 personer detta år i Gustafs vilket var relativt få. Vanligaste dödsorsaker var ålderdom respektive okänd. Lungshot/bröstsjuka hade 5 fall, drunkningar 2, ett fall av scharlakansfeber men ingen större epidemi, ett fall vardera av feber och kallbrand. Om man undersöker åren kring 1860 uppträder dock enstaka fall av vanliga diagnoser som sockersjuka, njurlidande, kräfta, slag, vattusot, obstruktion, håll & stygn (lunginflammation), engelska sjukan, strypsjuka (difteri), fallandesot (epilepsi) osv. Slående är att lungshot dominerar som dödsorsak bland de diagnosticerbara orsakerna om det är ingen större epidemi det året.

Dödligheten i Sveriges befolkning sjönk under hela 1800-talet, från en förväntad livslängd runt 40 år till närmare 60 år vid seklets slut. De årliga svängningarna i antalet döda avtog alltmer, mycket beroende på att epidemierna skördade färre dödsfall, och att barnadödligheten avtog. Dessa företeelser var sammankopplade. Dödligheten fortsatte att avta och 1935 när undersökningen avslutas var den förväntade livslängden ca 70 år.

Eftersom barnadödligheten var hög var också medellivslängden låg men det är ett mått som ger en skev bild av hur befolkningens sammansättning såg ut. Det var ingen brist på äldre människor under 1800-talet men det fanns skillnader i dödlighet bland vuxna. Särskilt

ogifta män hade en överdödlighet, ofta till följd av alkoholkonsumtion. Giftna personer levde längre än ogifta, både kvinnor och män. För att åskådliggöra detta vill jag visa hur gamla mina egna förfäder i Gustafs blev. För att få med så många som möjligt valde jag år 1785, alla som levde detta år. Det blev 70 individer, unga som gamla. Några var alltså födda i början av 1700-talet, andra levde in i andra halvan av 1800-talet. Medianåldern vid döden för dessa 70 individer som levde år 1785 var 70 år. Som kontroll gjorde jag motsvarande undersökning på alla kända förfäder utanför Gustafs år 1785, en betydligt större grupp. Medianåldern var 71 år. Den som hade familj och barn, eller skulle komma att skaffa barn och vars barn och barnbarn lyckats föra sina gener in i nutiden tycktes alltså leva relativt långa liv. Eller med andra ord, lyckades man överleva barnaåren och skaffa familj var chansen stor att leva ett relativt långt liv under tidigare århundraden.

Vad dog folk av under 1800-talet? I tabellen nedan visar jag andelar av olika dödsorsaker år 1805 i Kopparbergs län, Stockholms stad och Sverige. Dessutom det totala antalet döda detta år.

	Kopparbergs län	Stockholms stad	Sverige
Bröst- och lungsjukdom	26,2	22,4	22,7
Febrar	13,3	11,7	10,3
Epidemiska sjukdomar	3,0	5,6	7,3
Okänd sjukdom	12,4	5,9	14,4

Ålderdom	13,7	7,8	14,0
Slag, stick, fluss, bråddöd	5,3	27,6	7,8
Bristsjukdomar	5,3	7,7	5,3
Övrigt	20,7	8,1	17,9
Totalt antal döda	2 417	3 105	56 663

Dödsorsakerna i tabellen är hopfogade i grupper. Den vanligaste dödsorsaken oavsett plats var lungsot och eventuella andra sjukdomar i andningsorganen. Stockholms stad hade en yngre befolkning genom inflyttningen vilket visar sig i relativt färre döda av ålderdom och fler döda i kategorin med olycksfall och våld (bråddöd). Alkoholen flödade i Stockholm vilket bidrog till höga dödstal. När det gäller epidemier var år 1805 ett förskonat år, särskilt i Dalarna.

Dödligheten i Gustafs varierade över 1800-talet vilket var beroende av huvudsakligen epidemier, men också till fölgt av andra orsaker. Dödligheten ökade i början av 1800-talet för att sedan sjunka under 1810- och 1820-talet för att ta fart ordentligt under 1830-talet. Därefter kommer en period med sjunkande dödlighet för att återigen öka under 1860- och 1870-talet. Men från 1890-talet började en sjunkande trend men med en liten uppgång 1916 och 1918, i det senare fallet genom spanska sjukan.

Ett annat uttryck för dödligheten är att ca 2,5 % av befolkningen avled årligen runt år 1800, vid mitten av seklet hade den sjunkit till ca 2 % och vid sekelskiftet 1900 ca 1,5 %. Nedgången i dödlighet är i hög grad

beroende av minskande barnadödlighet, ofta orsakad av epidemier och andra smittsamma sjukdomar.

Under perioden 1785-1935 avled ca 7 075 personer. Ibland dog de utsocknes på arbeten men var fortfarande skrivna i Gustafs. Prästerna bedömde länge dödsorsaken och skrev in den i död- eller begravningsboken. Ofta var det svårt att veta dödsorsaken om den inte var uppenbar. Prästerna hade vägledning från myndigheterna hur olika sjukdomar eller andra dödsorsaker skulle bedömas och benämnas, något som förändrades flera gånger under perioden. Ibland finns ingen dödsorsak angiven, för gamla människor står det ofta bara "ålderssvaghet", och spädbarn var ofta svåra att diagnostisera. Källmaterialet är därför ofta svårtolkat och har svagheter.

Inte minst dödsfall i tbc är ofta osäkra, dels för att olika termer användes och att det fanns många olika former av tbc som var svåra att diagnostisera. Den vanligaste formen var lungsot, eller bröstsjukdom som den ofta kallades. I många fall är det sannolikt att tbc bidrog till döden men någon annan sjukdom var själva dödsorsaken. Allt som allt bedömer jag att 1 111 personer avled av tbc under perioden vilket utgör 15,7 % av dödsfallen. Epidemier var en något mindre förekommande dödsorsak, 994 personer eller 14 % av fallen. Tbc var endemisk, den var närvarande hela tiden, medan epidemierna kom med ojämna mellanrum och vid olika tidpunkter för olika sjukdomar under perioden. Sammantaget stod dessa infektionssjukdomar för nära 30 procent av antalet dödsfall.

I tabellen nedan framgår de epidemiska sjukdomarna/diagnoserna rangordnade efter antalet avlidna åren 1785-1935.

	Sjukdom	Antal
1	Rödsot (dysenteri)	301
2	Difteri	207
3	Scharlakansfeber	110
4	Smittkoppor	103
5	Mässling	60
6	Tyfus, fläckfeber, nervfeber	57
7	Kikhosta	49
8	Influensa	44
9	Rötfeber	35
10	Hjärnfeber, hjärnhinneinflammation	16
11	Reumatisk feber	6
12	Barnkolera, kolerin	4
13	Röda hund	2
	Summa	994

Tabellen ovan ger inte hela sanningen. Vid slutet av 1700-talet och tidigt 1800-tal förekom olika febrar som drabbade vuxna under namn som "hetsig feber" och "brännfeber" som vid epidemiliknande utbrott mycket

väl kan ha varit influensa. Det kan också ha varit fråga om de febrar som nämns i tabellen. Andra oklara epidemier kallades vid den här tiden "okänd" och gällde då barn. Man kan misstänka att det har handlat om difteri eller scharlakansfeber eftersom det dröjde innan dessa sjukdomar nämndes vid namn.

Difteri dök upp som dödsorsak i Gustafs 1862, men kallades inledningsvis strypsjuka. En stor epidemi inträffade 1879-1880 och fortsatte några månader in i år 1881. Scharlakansfeber förekom första gången som diagnos 1857 och en större epidemi inträffade år 1866 med 44 döda. Scharlakansfeber tycks ha varit svår att skilja från difteri, ibland skrev prästen scharlakansfeber + difteri.

Rödsot kom i flera större epidemier 1794, 1809-1810 och 1839 och det sista fallet inträffade 1884. Ströfall förekom mellan epidemierna.

Smittkoppor var vanligast under 1700-talet och början av 1800-talet. Störst antal dödsfall under den undersökta perioden inträffade år 1800 med 28 döda, sista fallet 1878.

Mässling hade sin topp år 1862 med 18 döda, influensa år 1918 med spanska sjukan och 18 döda, barnkolera förekom endast år 1881.

Jag undersöker epidemierna vid de tillfällen de drabbade hårdast: rödsot 1794, 1809-1810 och 1839, difteri 1879-1881, scharlakansfeber 1866, smittkoppor 1800, mässling 1862, influensa 1918, samt rötfeber 1809.

En smittsam sjukdom som inte tycks ha förekommit i Gustafs men fanns i Dalarna är lepra/spetälska. Ett tragiskt exempel utgörs av Per Erik Flygare

i Grytnäs som i början av 1900-talet förlorade hustru och sex barn i spetälska.¹¹

5. Drunkningar, olyckor, självmord, mord och barnsöld

Innan vi fördjupar oss i tbc och epidemier redovisar jag en kartläggning av dödsorsaker som i kyrkböckerna kallas drunknade, olyckor, självmord, mord/dråp samt barnsöld 1785-1935. Det är 150 år som förändrade Sverige i grunden och det samma kan sägas om Gustafs. Frågan är här om samhällsförändringen även påverkade drunkningar, olyckor och självmord, eller snarare hur de påverkades. Dessa dödsorsaker studeras utifrån kön, ålder och frekvens över tid. Det blir då intressant att diskutera varför det fanns skillnader mellan män och kvinnor, olika åldergrupper och vilka faktorer som haft betydelse för förändringar. Barnsöld tas med för att undersöka en risk som bara gäller kvinnor.

En källkritisk kommentar är på sin plats. Präster skrev in dödsorsak i död- och begravningsboken, ofta är det knapphändiga och osäkra uppgifter. Det kan vara svårt att veta om vissa drunkningar i realiteten var självmord, inte minst som det var en relativt vanligt metod för att ta livet av sig. Men det är trots allt enklare med dessa fall än när man ska klassificera död orsakad av sjukdomar.

Ett annat viktigt förhållande som vi inte kan se i kyrkböckerna är hur många som räddades från drunkning, hur många olyckor som bara innebar skador och hur många självmord som förhindrades. Men som

¹¹ Sundelin, Arne och Sörman, Anne, *Skammens hud. Om spetälska i Sverige*, 2004, s. 78-91.

alltid med historia har vi bara ett litet titthåll in i det förflutna och med lite tur och hårt arbete kan vi över tid se allt mer.

Drunknade 1785-1935

Bygden ramas in av bergen och skogarna med jordbrukslandskapet på båda sidor om Dalälven, som en enhet med en älv i mitten. Älven är central, utan den en annan bygd. Många personer drunknade i älven. Den var länge ett stort hinder att ta sig över, särskilt när det fanns is som inte bar. Älven var mer strid med ett par forsar i Gustafs innan den tämjdes med ett vattenkraftverk 1938 och blev bred och flodliknande. Den var ett hinder men samtidigt fanns en visuell gemenskap eftersom man såg byarna på andra sidan, både från nord och från sydsidan. Den medeltida bebyggelsen hade varit koncentrerad till byar nära älven och den bördiga jorden: Mora, Våbäck, Boberg, Björkled, Tosarby, Solberga, Naglarby och någon till.

Från Färjeby på sydsidan till Tosarby på nordsidan fanns tidigt en färjeförbindelse, kallad Nybo färja efter det gamla namnet på nordsidan, Nybo eller Nyboda fjärding under Stora Tuna socken. Älven var som smalast där, kanske 100 meter. Färjan bestod av en pråm som färjekarlen rodde fram och tillbaka vid behov. Trafiken torde ha varit som störst under söndagar när folk skulle till kyrkan. Men vi kan också förmoda att många rodde egen båt för att slippa köbildningen. Enbacka kapellag bildades på 1630-talet, men innan dess skulle man ta sig till Stora Tuna kyrka. Landvägen från Enbacka mitt i blivande Gustafs till kyrkan mätte drygt 10 km vilket torde ha varit överkomligt med häst och vagn/släde. Även till fots bör raska ben ha klarat det på ett par timmar. En möjlig väg var båt på Dalälven och sedan in i Tunaån. Båtvägen var

några km längre och motströms, särskilt från Torsång och norröver. Huruvida kyrkbåtar förekom vet jag inte. Under vintern fanns förstås möjligheten att fara på isen med häst och släde, särskilt under det kalla 1600-talet.

Den första bron byggdes 1794 och placerades nedanför den nya kyrkan vid Enbacka. Det var fråga om en flytbro. År 1816 flöt halva bron nedströms i den starka vårflooden. Först 1853 var den reparerad och återinvigd. Tio år senare byggdes den om till flottbro så att timmer kunde passera under på brons mitt. År 1916 var det dags för 100-års flod igen och halva bron drev ner till Landa i St Skedvi. Eftersom Landa också förlorat bron kunde man reparera med hjälp av Gustafs-bron. Under hösten reparerades sedan bron i Gustafs.

Först 1943 invigdes en modern bro över älven mellan Solberga och Boberg på nordsidan. Placering var mellan den äldre färjan och flottbron. Hemmasonen Gustaf Andersson i Rasjön, kommunikationsministern, invigningstalade. Bron var med sina 283 meter Dalarnas längsta vid den här tiden. År 2003 ersattes den av en nyare bro. (Sju byar i östra Gustafs, häfte nr 2, maj 2002)

Älven utgjorde en risk men som minskade när broförbindelserna förbättrades.

Sammanlagt finns 90 drunkningar noterade som olyckshändelse i Gustafs kyrkböcker. I några fall har det skett i grannsocknar eller på längre avstånd som Levangen (Norge). De flesta drunkningar skedde i Dalälven och samma tendens finns i andra socknar som genomflöts av älven. Det går inte alltid att avgöra var drunkningen skedde men majoriteten

inträffade i älven i Gustafs och i något fall i en grannsocken som Stora Tuna, Torsång eller Stora Skedvi.

Jag räknar till 58 säkra fall kopplade till Dalälven. Minst 15 personer drunknade i sjöar i Gustafs som Dammsjön och Milsbosjön, eller i närheten som i sjön Runn som förbinder älven med Falun, i Ljustern i Säter, i Ösjön i Torsång, samt i en sjö i Hedemora. År 1832 i början av februari drunknade två Gustafskarlar på just Runn, en tid då isen vanligen var stark. Det var två f.d. soldater, fältväbeln Erik Ferlin från Boberg och Hans Grabb från Täppgården, 46 respektive 42 år, båda fäder.

Några personer drunknade i åar och bäckar. Ett märkligt fall inträffade i 20 maj 1818 då far och dotter, han 61 hon 35 år, drunknade vid Skärsjö broar i Stora Tuna. Det var en broövergång vid Knutshytteån som rinner från Grängshammar. Det framgår inte vad som hände men det är lätt att misstänka att de kört av bron med ett ekipage och drunknat. Det är nog inte troligt att de stannat för att bada och då drunknat båda två.

Av 90 drunkningar rörde 79 fall män eller pojkar, och 11 kvinnor eller flickor. Av dessa 11 var 7 fall drunkningar i älven. Fyra flickor som omkom i älven var yngre än 10 år. I januari 1833 drunknade 9-åriga Lisa Andersdotter från Våbäck och med tanke på årstiden förmodar jag att is var inblandad, antingen att den var svag pga väder eller av strömt vatten. Vid Våbäck fanns Våbäcksforsen och ramlade man genom isen var risken stor att man spolades inunder och försvann. År 1889 hände något liknade i januari, flickan Dahlberg 4 år och 8 månader drunknade vid Våbäck. Hon återfanns inte förrän till sommaren.

Den första kvinnliga drunkningen under perioden inträffade 1791 och kan beskrivas som en arbetsolycka. Brita Larsdotter, 68 år från Grufby, tvättade kläder i älven, föll i och sjönk. Hennes kropp dök upp nedströms i Stora Skedvi vid vad som kallades Sättra färja efter två månader. Det var väldigt sällsynt att vuxna kvinnor drunknade i älven men det hände även 1835 och 1837. I det förra fallet var det troligen dålig is i slutet av november. Hon hittades först i augusti året därpå. I det senare fallet var det kanske fråga om badning eftersom drunkningen inträffade i mitten av augusti.

Att det var så få kvinnor som drunknade i förhållande till män är inte konstigt. Män badade mer än kvinnor, de färdades oftare på is i arbetet, de drack mer alkohol och tog risker. Manlig överdödlighet under 1800-talet är ett känt fenomen från forskningen.¹² Män som tog risker och drunknade var också frekvent över hela landet. Risktagandet kan exemplifieras med följande historia hämtad ur en bok om Nora socken i Västmanland. Handelsföreståndaren vid Hammarby bruk i Nora, den från Borås bördige Birger Kollberg 29 år, drunknade i Norasjön en januarikväll 1874. Eftersom bruket låg tvärsöver sjön från staden sett, och att vintern 1873/74 var ovanligt snöfri och mild, faktum som båda kan ha bidragit till det skedda, då vi kan förmoda snöfri men på sina håll svag is, tog Birger skridskorna till staden för att hälsa på vänner. Hunden, den ständige följeslagaren var med på turen och hade fullt upp med att hålla jämna steg med husse. Vid 10-tiden bröt hund och husse upp och gav sig av hemåt samma väg. En mindre handlykta fick utgöra ljuskälla. En stund senare kom en blöt hund tillbaka till vännerna i staden. De förstod nog vad som skett men väntade till morgondagen med eftersökningar.

¹² Willner, Sam, *Det svaga könet? Kön och vuxendödlighet i 1800-talets Sverige*. 1999.

Kanske hade Kollberg räddat hunden genom att kasta upp den på fast is och gett order om att hämta hjälp. Men det var förgäves. Hundens vidare öden framgår inte men den värderades till 5 kr i bouppteckningen.¹³

Drunkningarna i Gustafs skiljer sig mellan åldersgrupper. I den yngsta gruppen 0-9 år finns 10 fall, men endast ett fall före 1850-talet. Det var en 7-åring som drunknade i älven vid Grufby, troligen i samband med badning eftersom det var i juli. Gruppen 10-19 år hade 16 manliga drunkningar, och sedan i gruppen 20-29 år nås det största antalet drunkningar, 22 fall. Sedan sjunker antalet till 9 respektive 11 för de efterkommande åldergrupperna. Över 50 år är det få drunkningar.

En som var just 50 år när han simmade i älven och drunknade 1825 var gästgivaren i Naglarby, Erik Envall. En annan känd person i trakten som drunknade var kronolänsman Rosenius. Detta hände 6 mars 1874. En dryg vecka senare, 14 mars, drunknar tre män i älven vid Österby. Här var det strömt med tanke på möjlig vårflood och att Långhagsforsen ligger helt nära. De drunknade var Jan Erik Ersson 30 år, Solvarbo, Anders Petter Eriksson, 20 år, Solvarbo och Fredrik Andersson 20 år, Österby. Det kan ha varit en arbetsolycka i samband med flottning, eller också skulle de bara ta sig över. Med tanke på årstiden, den milda vintern, och att de var tre som drunknade är nog det troliga att de gick genom isen samtidigt.

Drunkningar på sommaren var vanligast, ca 60 % av fallen, därefter vintern, mindre vanligt med drunkningar vår och höst. Det var då fråga om gränstider mellan årstider och att man gick genom ny is på senhösten

¹³ *Nora socken förr och nu. Anteckningar från 1868-1882 av bergsmannen Anders Larsson. 3:e uppl 1991.*

eller gammal is på våren. Isen var generellt lurig när det låg snö på eftersom svagheter kunde ligga dolda. För att inte tala om öppna vakar. År 1864 när vännerna Hans Magnus Ersson, Storhaga och Jan Erik Andersson, Mora, 23 respektive 25 år, var ute på isen i mörker såg de inte en vak och gick ner sig och omkom. Kanske skulle de bara över till andra sidan, kanske hade de nät eller angeldon ute som skulle vittjas.

Farorna var störst där bäckar rann ut i älven och där det var strömt. Jag förmodar också att det kunde bildas lufthåll under isen om vattennivån sjönk. Farorna var många vilket statistiken visar. Under andra halvan av 1800-talet tillkom flottningen och timmerstockar var en fara vid bad. Det hände också drunkningar i samband med flottning. Jag tänker mig också att brännvin var inblandat i flera drunkningar eftersom märkliga risker togs ibland. Exempelvis kan man misstänka att 26-årige Göran Jansson inte gjorde en rimlig riskbedömning när han sommaren 1802 försökte ta sig över Våbäcksforsen på en trästock. Han återfanns nere i Stora Skedvi efter 10 dagar. Enligt prästen var han enfaldig. Ett annat misstänkt exempel är från 1843 då 27-årige drängen Jan Jansson i Bodarne drunknade på väg hem från en dans i Solvarbo 27 december. Han var tvungen att passera älven för att ta sig hem i mörker. Prästen skriver: "Kunde ej igenfås".

Någonting verkar ha hänt vid mitten av seklet, drunkningarna ökade generellt, men särskilt för barn och unga. Befolkningen växte i Gustafs vid den här tiden och en stor del var barn och unga, och sannolikt påverkade detta drunkningarnas antal. Men det är knappast hela förklaringen. Kanske fick barn mer frihet och utsattes för mindre kontroll, vilket kanske ska ses som en indirekt effekt av befolkningstillväxten.

Övriga olyckor med dödlig utgång

Även när det gäller övriga dödsolyckor, utöver drunkning, var män kraftigt överresresenterade. Av totalt 67 fall var 56 män och 11 kvinnor. När vi drar bort barnen återstår 51 män och 6 kvinnor. Det är lite häpnadsväckande att endast 6 kvinnor förolyckades under 150 år.

Antalet barn som förolyckades var alltså 10, lika många pojkar som flickor. Hälften skedde inomhus: intag av svavelsyra, bränd av varmt vatten, fall på kniv, fall ner i bryggkar. Utomhus förekom fall från vagn, fall ner i brunn, slag av grind, ihjälskrämd av skenande häst och någon annan typ att fallskada.

De vuxna kvinnorna som omkom genom olyckshändelse var som sagt endast 6 till antalet. De är så få att vi kan redovisa dem alla. Den först olyckan inträffade 1789 vid Silvbergs kvarn, en 52-årig kvinna från Backa som prästen beskriver som svagsint. Vad som skedde framgår inte, men troligen ett fall av något slag. Sedan dröjde det till 1840 innan en 33-årig 4-barnsmamma från Grufby omkom i en olyckshändelse. År 1850 omkom en 50-årig kvinna från Gustafs vid en brand på hospitalet i Uppsala där hon var intagen. År 1864 dog en 34-årig kvinna från Bomsarvet av brännskador. Hon vårdades på Falu lasarett. Nästa olycka inträffade 1913 då en 32-årig kvinna i Enbacka dog av sviterna från "koloxidförgiftning" och lunginflammation. Hon, Kajsa Hansen, var dansk medborgare och gift med verkmästaren Otendal. Slutligen, år 1930 inträffade första dödsolyckan med en bilförare. Hon som omkom var 55 år och från Uddsarvet. Olyckan inträffade i Hosjö i Falun.

Den överväldigande majoriteten av dödliga olycksfall för män inträffade i samband med arbete. Farligast var gruvarbete trots att gruvarbetarna

var relativt få. Hela 8 män omkom vid fall eller ras i gruvor, de flesta av dem vid Tomtebo-gruvan i Stora Skedvi. Det var vanligt att bönder arbetade där som en del i sitt mångsysslande, ett nödvändigt tvång eftersom gårdarna oftast var små. En av dessa bönder var 54-årige Göran Ersson från Österby helt nära gruvan. Den 3:e november 1857 var en vanlig dag i gruvan, men plötsligt inträffade ett ras och en sten träffade honom i huvudet. Skadan var "fruktansvärd" och efter 1 ½ timme var han död. Han efterlämnade 6 barn och en sörjande hustru. Göran Ersson hade börjat i gruvan som 14-åring, nu 40 år senare blev den hans slut.

Näst vanligaste verksamheten i antalet dödsolyckor var byggnadsarbete. Jag identifierar 5 olyckor, flertalet var fallolyckor. Exempelvis 1906 då timmermannen Alfred Andersson, 47 år från Bodarne, föll ned från en byggnadsställning och slog ihjäl sig. Skogsarbete hade också sina risker, särskilt risken att träffas av ett fallande träd. Men det förekom även dödliga olyckor med verktygen. En osannolik olycka drabbade 65-årige Anders Andersson från Solvarbo när han 1905 arbetade i skogen. Det fanns inga vittnen till olyckan men han påträffades död i skogen och utredning kom fram till att han antagligen "fallit omkull och därvid sårats i halsen af en medförd yxa så svårartat att han förblödit".

Många Gustafskarlar arbetade periodvis utsocknes vid sågverk som vid Korsnäs (Falun) eller Skutskär, och där hände olyckor. Vid Korsnäs ångsåg, i mars 1867, fick Tallqvist Johan Jakobsson från Våbäck nedfallen ribb över sig. Han blev 41 år. I Skutskär blev 23-årige August Östling, Solberga, överkörd av en plankvagn hösten 1888. År 1920 kvävdes en man i en sågspånshög. Om det var vid ett sågverk framgår inte, men det är väl troligt.

Ett par dödsolyckor kopplade till järnvägen inträffade. År 1856 pågick järnvägsarbete i Gästrikland och i samband med sprängningsarbete omkom Olles Petter Persson, 33 år från Solvarbo. Han blev sprängd i luften. År 1902 klämdes 23-åriga Axel Gustafsson från Bodarne till döds mellan två vagnbuffertar. Eftersom han skrevs som extra stationskarl kan vi förmoda att det handlade om järnvägsvagnar.

En grupp dödsfall som kan kategoriseras som olyckor är när personer fryser ihjäl utomhus, hela 6 sådana inträffade. Förmodligen var flera kopplade till brännvin, men i endast ett fall är det skrivet så. Det var en 44-årig målare från Solvarbo som i februari 1880 frös ihjäl efter landsvägen mellan Säter och Solvarbo. Det skedde i överlastat tillstånd skriver prästen. Han hade alltså setts drucken i Säter innan han påbörjade vandringen hemåt. I januari 1861 frös en 24-åring ihjäl mellan Bodarne och Österby, en sträcka på några km, och det är väl troligt att han inte var nykter. Förmodligen gäller det även f.d. trumslagaren Hans Lång i Backa som på juldagen 1869 frös ihjäl. Troligen var han på hemväg från ett supkalas. Länsman godkände att han fick begravas i vanlig ordning men man misstänkte att det kunde vara självmord, men inte i detta fall. Han efterlämnade hustru och 4 barn.

Arbete i jordbruket var den vanligaste sysselsättningen under perioden men det är få dödsolyckor noterade. Två fall där djur är inblandade är relaterade till jordbruk. Ris Eric Ersson, 45 år från Tosarby blev år 1834 "slagen" av en häst. Det dröjde sedan nästan hundra år innan något liknande inträffade igen. År 1931 råkade 61-åriga Erik Gustafsson i Mohren riktigt illa ut, han blev ihjälstängd av en tjur.

Det finns fler ovanliga olyckstyper, som att dödas av blixten vilket inträffade vid två tillfällen. Med nya tider uppkom nya olyckor som en elektriker som får ström i kroppen och en cyklande fotografassistent som blir påkörd av en bil.

Sammantaget är fall den vanligaste dödsorsaken, i gruvor och på byggen.

Själv mord

Antalet självmord var 44, i genomsnitt ett var tredje år. Männen var kraftigt överrepresenterade, 38 fall gällde män (86 %).

Männens vanligaste metod var hängning, drygt hälften (21) av fallen. Näst vanliga var att dränka sig, 8 fall, 3 sköt sig var av en med slaktmask, 2 skar halsen av sig, en sprängde sig, en tog arsenik. Självorden är inte jämnt fördelade över tid. De var relativt sällsynta i början av perioden. Ingen man tog sitt liv under 20-årsperioden 1789-1808, inte heller under perioden 1810-1823. Under åren 1846-1849 var det tvärtom hela 8 självmord. Sedan lugnar det ner sig och fallen varierar mellan 2-4 under kommande decennier, men med en kraftig ökning i början av 1930-talet med 4 fall på 5 år.

Den yngste mannen som tog sitt liv var 19 år, de äldste var 86 år. Självorden är relativt jämnt fördelade åldersmässigt, något färre i 30-åren och av naturliga skäl i 80-åren. Medianåldern på män som begick självmord var 50 år.

De kvinnor som begick självmord under de 150 undersökta åren var förvånande få, endast 6 stycken. Hälften hängde sig, hälften dränkte sig. Den yngsta självmöderskan var 24 år, den näst yngsta var 53 år. Tre av

kvinnorna var över 70 år. Man kan inte säga särskilt mycket om spridningen över tid mer än att hälften av fallen inträffade mellan 1832-1855, och inget fall efter 1910.

Mord och dråp

Tre mordfall har jag noterat i Gustafs: 1844, 1898 och 1929. Brotten skedde i offrens hem, två män var rånoffer och en kvinna dräptes av sin son.

Den 27-årige soldaten Nils Fredrik Bohman (familjenamn Asp) vid Milsbo rote i Torsång som bodde i Solvarbo utgör det första fallet. Han gjorde skandal genom att, i fyllan och villan, slå ihjäl sin mor Katarina Ramberg år 1844. Han halshöggs 1845 vid avrättningsplatsen utanför Mora by, men innan ska släktingar ha tillåtit ”prygla honom eftertryckligt” då han dragit skam över släkten¹⁴.

I april 1898 skedde ett rånmord i Solvarbo. Arbetaren Jonas Persson, född 1830 i Malung, mördades i sitt hem. Dådet upptäcktes av en Gustaf Adolf Lindberg-Kronborg som med sin familj och broderns familj var hyresgäster hos Hysing Hans Andersson i Lisselhaga, Gustafs. Bröderna var ursprungligen från Jönköpings län. Polisen tillsatte en särskilt polisdetektiv på fallet och snart häktades Lindberg-Kronborg ”såsom skäligen misstänkt att ha föröfvat bemälda rånmord”, som det heter i Falukuriren 24 maj.

Det omskrivna ”Naglarbymordet” inträffade i mars 1929. Den 37-årige flottningsarbetaren och ungkarlen Einar Hellberg mördades i sin stuga.

¹⁴ Sjöberg, Sven, *Vår by. Gammalt och nytt om Solvarbo* (1957), s. 137.

”Händelsen och den efterföljande mordutredningen blev mycket uppmärksammade och omskrivna i den svenska rikspressen. Den stora uppmärksamheten och förväntningarna på en lösning anses i efterhand ha försvårat utredningen. Flera gripanden skedde, men de misstänkta fick släppas i brist på bevisning. Något motiv för mordet stod inte att finna och fallet förblev ouppklarat.”¹⁵

Barnsbörd

Kvinnor hade låg risk att dö i olyckor, drunkningar och självmord. Men hur vanligt var det att kvinnor dog i samband med barnafödande eller av infektioner och andra komplikationer efteråt?

Mellan 1786 och 1907 avled 40 kvinnor av barnsbörd. Det är den vanligaste termen, men ibland skriver man barnsängsfeber, infektion, eller blödning. Undersökningsperioden är 1785-1935 men faktum är att inga fall tycks ha inträffat 1908-1935. I tabellen nedan ser vi antalet avlidna till följd av barnafödande per decennium. Observera att 1780-talet och 1930-talet är halverade decennier. I jämförelse anges också antalet födda barn under respektive period. Det förekommer tvillingfödslar, och kvinnor födde flera barn, så antalet mödrar är lägre än antalet födda barn.

	1785- 89	1790- t	1800- t	1810- t	1820- t	1830- t	1840- t	1850- t
Avlid	1	3	0	6	5	3	1	5

¹⁵ ”Naglarbymordet”, Wikipedia.

na								
Födsl ar	227	574	583	600	619	655	674	707
	1860- t	1870- t	1880- t	1890- t	1900- t	1910- t	1920- t	1930- 35
Avlid na	4	3	5	3	1	0	0	0
Födsl ar	742	753	693	588	591	564	496	214

Det finns ett samband mellan antalet födslar och antalet avlidna i barnsbörd under 1800-talet som är relativt stabilt, i betydelsen att om det föds 600-700 barn varierar dödsfallen mellan 1 och 6. Man kan också uttrycka det som att i genomsnitt tenderar 3-4 mödrar avlida per decennium, av komplikationer i samband med graviditeten, förlossningen eller perioden närmast efter. Störst tycks risken ha varit på 1810-talet då 1 av 100 förlossningar slutade i moderns död. När vi kommer in på 1900-talet förändras det radikalt och antalet fall minskar till noll fram till 1935.

Hur gamla var kvinnor som dog i barnsäng och vilket barn i ordningen tog livet av dem? Vi börjar med den första frågan. Den yngsta var 20 år och den äldsta 45 år. Av 40 kvinnor var 10 mellan 20-29 år (25 %), kvinnor mellan 30-39 år var 21 (52,5%), och 40-45 år 9 avlidna (22,5 %). Medianåldern var 34 år, dvs om man radat upp samtliga kvinnor efter ålder var lika många yngre som äldre, eller lika gamla som 34 år.

Medelvärdet, summan av ålder delat med 40, var 33,7 år. Den vanligaste åldern var dock 36 år, 5 fall, följt av 34 år, 4 fall.

De flesta kvinnor som dog i barnsäng hade flera barn tidigare. Det var 14 kvinnor som hade 4 eller fler barn, en hade 11 barn. Minst 7 kvinnor dog vid sin första graviditet. Den yngsta förstföderskan som avled var 20 år, den äldsta var 43 år.

Källmaterialet tillåter vanligtvis inte att veta exakt vad som hände men tydligt är att fler fall berodde på komplikationer efteråt än död i samband med själva förlossningen.

Efter 1907 försvinner död i barnsäng helt och hållet, åtminstone fram till 1935.

Sammanfattade resultat

Dödsorsak 1785-1935	Män	Kvinnor
Drunkningar	79	11
Övriga olyckor	56	11
Själv mord	38	6
Mord/avrättade	3	1
Summa	176	29
Barnsbörd	-	40
Summa	176	69

Män risk fanns i huvudsak i drunkningar, inom produktionen och självmord. Kvinnors största risk fanns i reproduktionen.

Det som sticker ut i siffrorna ovan är skillnaden mellan män och kvinnor när det gäller drunkningar, olyckor och självmord. Av det totala antalet dödsfall i dessa kategorier utgjorde kvinnoandelen endast 14 %. Vuxna kvinnors risk att råka ut för dödsolyckor var väldigt låg, 6 fall på 150 år. Mäns risk var extremt mycket högre, främst pga de arbeten de hade i gruvor, på byggen, sågverk eller i skogen. Jordbruksarbete var den största sysselsättningen men dödsolyckor sällsynta.

Vilka drunknade i Gustafs 1785-1935. Av 90 fall var 79 män, största gruppen unga män mellan 20-30. Endast ett barn före 1850-talet, sen tappar man kontrollen, kanske pga befolkningstillväxten bland barn och unga. En stor del av den snabba befolkningstillväxten vid mitten av 1800-talet består av barn och unga. 1860-talet är det flest drunkningar. Det sammanfaller inte med självmorden som toppar under 1840-talet. När det gäller andra typer av dödsolyckor tar det fart under 1860-talet. Slutet av 1700- och början av 1800-talet var det ganska lugnt på alla områden, innan katastrofen 1809-10.

6. Lungsot

Tuberkulos (tbc) orsakas av bakterien mycobakterium tuberculosis och smittar vanligen mellan individer genom droppinfektion. Överlever man en infektion får man immunitet. Tuberkler är små knölar och var de synliga var det lättare att ställa diagnos. Den vanligaste formen av tbc var lungsot, även kallat bröstsjuka. Tbc kunde också uppträda i hjärnan

(meningit), lungsäck, lymfkörtlar (skrofler), ryggrad (puckelrygg), ben, njure, hud och leder.

Lungsoten, den typ av tbc som vi i huvudsak beskriver i kapitlet, kännetecknas av en rad symptom: feber, hosta, blodiga upphostningar, andtäppa, aptitlöshet och avmagring. Under den tidiga perioden var det prästerna som avgjorde dödsorsak efter symptom och lungsotens symptom kunde likna andra sjukdomar så det var inte helt lätt innan man kände till bakterien och kunde odla prover. Det utgör ett källkritiskt problem att det var prästerna som ställde diagnos eftersom deras kompetens på området varierade, men det fanns läkeböcker och information riktad till prästerna.

I Sverige började man vaccinera mot tbc under 1920-talet och mediciner framställdes under 1940-talet. Innan verksamma mediciner kom i bruk var dödligheten ca 70-80 % vid vad Bi Puranen kallar "öppen tuberkulos".¹⁶ Själv vaccinerades jag på skoltid i mellanstadiet runt 1969-70, men idag vaccineras barn inte längre. Innan det fanns bot var det en fruktad sjukdom. I Västeuropa kunde 1 miljon dö av tbc årligen vid sekelskiftet 1900. Väststandsutvecklingen bidrog dock till en positiv trend mot minskad dödlighet. Idag är tbc fortfarande ett stort problem i många fattigare länder.

Vad kom Bi Puranen fram till i sin omfattande avhandling om tuberkulos i Sverige? Några generella drag bör nämnas. Det förändrades över tid vilka som drabbades. I början av 1800-talet var dödligheten i lungsot högst hos de minsta barnen 0-4 år och i gruppen 20-39 år. Några årtionden

¹⁶ Puranen, Bi, *Tuberkulos. En sjukdoms förekomst och dess orsaker. Sverige 1750-1980*, 1984, s. 157.

senare hade det förändrats till att personer över 40 år utgjorde största gruppen avlidna. Under slutet av seklet var det istället individer 20-39 år som var största gruppen. När vi kommer in i 1900-talet förändras det igen och spädbarnen drabbas hårt och tbc ökar i gruppen 20-29 år, särskilt kvinnorna i sina reproduktiva år. Männen var mer utsatta under 1700- och 1800-talet medan kvinnornas dödstal var högre än männens under 1900-talet.¹⁷

Det fanns stora regionala skillnader i tbc-dödligheten. Under 1700-talet var lungsot och bröstsjukdom vanligast i landets södra delar och i Stockholm, med några undantag som Malmöhus- och Kalmar län samt Gotland. Dalarna hade något lägre dödlighet men lägst var dödligheten i Norrland. Under 1800-talet minskar dödligheten i söder men ökar kraftig i Norrland och denna förändring höll i sig till 1945.¹⁸

Statistikern Gustav Sundbärg publicerade 1905 en kartering över länens dödlighet i lungsot och bröstsjukdom för åren 1751-1945.¹⁹ Siffrorna för Dalarna är då betydligt lägre än de siffror jag får fram för Gustafs. En förklaring kan vara att jag tar upp alla typer av tbc. Ju längre fram i tiden vi kommer desto fler olika typer av tbc redovisas i kyrkböckerna.

Lungsot i familjen

Bi Puranen visar i sin avhandling att lungsot smittade inom familjer och fördes över mellan generationer. Jag kompletterar här den bilden med några fall från Gustafs och andra orter.

¹⁷ Puranen, Bi, s. 149-157.

¹⁸ Puranen, Bi, s. 160-164.

¹⁹ Puranen, Bi, s. 161-163.

Per Ersson (1780-1820) i Tosarby blev föräldralös redan som femåring. Först dog hans mor Margareta Persdotter i barnsäng 30 år gammal. Hon födde tvillingar som dog och som blev hennes död. Två år senare dog fadern Eric Ersson i lungsot 36 år gammal. Självt dog Per i lungsot 1820, 40 år gammal. Men både sonen Hans Persson och sonsonen Hans Hansson blev 79 år och dog av ålderdom som det står i kyrkböckerna.

Adrian Eriksson i Solvarbo var ett spädbarn mitt i difteriepidemin 1879-1880 och klarade sig när fem syskon dog. Självt blev han bara 27 år, död i lungsot 1907. Adrian var först soldat (Törn) och sedan hemmansägare och bonde i Tosarby. Soldatlivet var en vanlig källa till lungsot men hade funnits länge i bygden. Långt senare skulle två av hans barn gå samma öde till mötes, sannolikt från samma smitta som fadern. Ester Amalia Törn dog 1930, 28 år gammal. Hon var stickerska i Uddsarvet. Brodern Erik Arvid Törn var född året efter, 1903, och dog 1938, knappt 35 år gammal. Av deras bouppteckningar framgår att de varit inlagda på sanatorium. Erik Arvid dog på sanatoriet Folkarbo strax söder om Krylbo.

Emilia Eriksson bodde med sina föräldrar och morföräldrar i ett bergsmannahemman i Blackstahyttan i Närkes-Kil. När hon var 3-4 år dog morfar Anders Pehrsson i lungsot, ett år efter hustrun som hade kräfta. Emilia växte alltså upp med sjukdomen. Ett år efter morfar dog Emilias mor Carolina i barnsäng. År 1891 dog hon själv i lungsot, 36 år gammal i Hedemora. Hennes son Emil gifte sig i Söderhamn och den unga hustrun dog i lungsot 21 år gammal. Han blev en ung änkling med en son men kom snart att gifta om sig.

År 1899 dog Britta Jonsdotter i Ljusdal 48 år gammal i lungsot. Sonen Jonas M Schröder avled i samma sjukdom 1923, 48 år gammal, och samma år på julaften Jonas dotter Lydia.

Men det var inte bara vanligt folk som drabbades. Bi Puranen nämner prins Gustaf (sångarprinsen) död 1852 och drottning Viktoria som dog 1930, Gustav V gemål. Hon nämner också ett knippe europeiska regenter som gått bort i lungsot.²⁰

Hur många?

Hur många personer avled i olika former av tbc i Gustafs? I början av 1800-talet var fallen av tbc många, men sedan faller de under en 20-års period. Sedan kommer flera decennier med många avlidna i tbc, särskilt under 1840-talet. Under detta decennium var vart fjärde dödsfall orsakat av tbc. Under 1850-talet orsakade tbc vart femte dödsfall. Sedan sjönk andelen avlidna i tbc i en nedgående trend med viss ökning decennierna kring 1900 men under 1920-talet hade andelen sjunkit till en av tio. Fortfarande var det dock ca 4 personer årligen som avled i tbc.

Tabell: Antalet avlidna årligen (A) och årligen i TBC (B), andelen årligen avlidna i TBC av samtliga avlidna (C), samt antalet avlidna i TBC per tusen invånare (D).

	1785-1799	1800-1809	1810-1819	1820-1829	1830-1839
A	45	53,3	48,6	44,1	66,9
B	7,1	10,1	7,5	6,5	8,4
C	15,6	18,9	15,4	14,7	12,5
D	3,5	5,0	3,7	3,2	4,0

²⁰ Puranen, Bi, s. 255.

	1840-1849	1850-1859	1860-1869	1870-1879	1880-1889
A	43,5	51,5	54,6	57,2	53,0
B	11,6	9,8	9,7	7,7	6,7
C	26,6	19,0	17,8	13,5	12,6
D	5,0	4,1	4,1	3,1	2,3
	1890-1899	1906-1909	1910-1919	1920-1929	1930-1935
A	47,2	39,7	43,2	37,9	38,0
B	7,3	6,0	6,9	3,8	4,2
C	15,5	15,6	16,0	10,2	9,2
D	2,9	2,4	2,8	1,5	1,9

Hur såg förhållandet ut när det gäller kvinnor och män i Gustafs? För hela 1800-talet var det nästan exakt lika många män och kvinnor som avled i tbc, 431 respektive 428. Det var fler män som avled i början av 1800-talet, jämnade ut sig i mitten av seklet, men under 1890-talet var det betydligt fler kvinnor som avled i tbc, 45 kvinnor och 26 män. Barnadödligheten i tbc försvann nästan helt med tiden och eftersom det var stor övervikt av pojkar som avled kom könsfördelningen att förändras.

	1800-1809	1850-1859	1890-1899
Män	53,7	49,5	36,6
Kvinnor	46,3	50,5	63,4

Åldersfördelningen bland avlidna i tbc förändrades över tid. I början av 1800-talet fanns de avlidna i huvudsak bland barn och 60 år och äldre. Nästan tre fjärdedelar fanns i de åldersgrupperna. Det ökade antalet avlidna vid mitten av 1800-talet kom i medelåldrarna mellan 30 och 60

år. Vid slutet av 1800-talet var dödligheten relativt låg bland barnen. Istället var kvinnor över 30 år drabbade och det i betydligt högre grad än män.

1800-1809	0-9 år	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80+	
Män	14	1	2	1	2	7	13	10	1	51
Kvinnor	11	1	2	2	1	5	8	14	0	44
Andel	26,3	2,1	4,2	3,1	3,1	12,6	22,1	25,3	1,1	(95)

1850-1859	0-9 år	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80+	
Män	18	1	3	4	7	7	6	2	0	48
Kvinnor	13	1	5	6	7	8	6	2	1	49
Andel	32,0	2,1	8,2	10,3	14,4	15,5	12,4	4,1	1,0	(97)

1890-1899	0-9 år	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80+	
Män	2	1	5	2	4	4	5	3	0	26
Kvinnor	3	3	6	9	5	7	8	3	1	45
Andel	7,0	5,6	15,5	15,5	12,7	15,5	18,3	8,5	1,4	(71)

7. Rödsot

Rödsot, eller dysenteri, var under en period den smittsamma sjukdom, efter tbc, som orsakade flest dödsfall i landet och i Gustafs socken. Bakterien *Shigella dysenteriae* utgör den allvarligaste formen och inkubationstiden normalt 2-3 dygn (Folkhälsomyndigheten). Om vi antar att ca 20 % av de smittade avled inser vi att många var smittade vid epidemierna.

Historikern Helene Castenbrandts avhandling om rödsot ger den större bilden, men innehåller även lokala nedslag. Till följd av att min undersökning inleds 1785 missar jag epidemin 1773, som innebar det värsta året, 19 000 döda i landet, eller 25 % av alla döda. Dalarna (Kopparbergs län) tillhörde de hårdast drabbade. Dödligheten fyrdubblades jämfört med perioden 1754-1769 och rödsot stod för 34 % av fallen 1773.²¹ När man tittar i kyrkböckerna för år 1773 i Stora Tuna, där blivande Gustafs ingick, är det bara att konstatera att det var ett riktigt dystert år av rödsot/blodsot, rötfeber och smittkoppor.

Dalarna drabbades av lokala epidemier även under de för riket lugna åren under 1750- och 1760-talet. År 1756 hade Stora Tuna 35 dödsfall i rödsot av 216 dödsfall (16 %). I grannsocknen Stora Skedvi var det värre, 69 rödsot av 130 dödsfall (53 %). Leksand drabbades hårt år 1759, 232 rödsot av 400 dödsfall (58 %), men dystraste priset togs av Gagnef år 1765 med 207 döda i rödsot av 235 dödsfall (73 %).²²

²¹ Castenbrandt, Helene, *Rödsot i Sverige 1750-1900. En sjukdoms demografiska och medicinska historia*, 2012, s. 98.

²² Castenbrandt, Helene, s. 96.

Dalarna (Kopparbergs län) hade flest kraftiga utbrott av rödsot i hela landet åren 1750-1900: Dalarna 19, Älvsborg 18, Värmland 17, Jönköping 15 och Skaraborg 13 svåra utbrott. Dalarna, Värmland, Västergötland och Jönköpings län var områden som till stor del har beskrivits tillhöra en västsvensk demografisk regim med många barn.²³ Gustafs låg dock nästan på gränsen och torde närmast tillhöra östra Sverige. Om det finns ett samband mellan demografin (många barn) och antalet utbrott av rödsot ska jag låta vara osagt, men vi kan konstatera att fenomenen tycks sammanfalla.

Castenbrandt skriver för Dalarnas del att dödlighetstopparna var höga och utgjorde vissa år "en mycket hög andel av dödsfallen". Under ett år stod sjukdomen för 45 procent av dödsfallen, alltså för hela länet sammantaget vilket betyder mycket höga siffror lokalt på sina håll, som vi såg ovan när det gäller Gagnef år 1765.²⁴

Landsomfattande epidemier inträffade 1773, 1808-1809 och 1857. Epidemin 1857 var den kraftigaste någonsin på många håll i landet men Dalarna förskonades från ett stort utbrott. Gustafs drabbades endast av två dödsfall detta år. Efter denna epidemi minskade antalet fall i hela landet och endast några mindre lokala utbrott inträffade.²⁵

Dalarna hade ett av de värsta utbrotten år 1839 när stora delar av landet klarade sig helt. Rödsoten var häftig i Gustafs detta år, drygt 53 % av dödsfallen var orsakade av rödsot.

²³ Emigrationsutredningen, bilaga V. Bygdestatistik. 1910.

²⁴ Castenbrandt, Helene, s. 93.

²⁵ Castenbrandt, Helene, s. 131.

Innan vi går in på den lokala undersökningen ska vi se hur Castenbrandt diskuterar och undersöker möjliga orsaker till rödsot. För det första var rödsot en sjukdom som främst drabbade landsbygden. Man skulle ju kunna tror att befolkningstätheten och de sanitära förhållandena i städerna vid den här tiden skulle gynna uppkomsten av en sjukdom som spreds med vatten, mat och smittoöverföring mellan individer. Istället var det den liknande sjukdomen kolera som fick fäste i städerna. De hygien- och sanitetsreformer som genomfördes under senare delar av 1800-talet avsåg städerna, inte landsbygden där rödsoten grasserade. Därför är det svårt att se ett direkt samband mellan reformerna och rödsotens avtagande. Och Castenbrandt hittar inget samband mellan befolkningstätheten på landsbygden och rödsot. Man skulle ju kunna tänka sig att oskiftade byar var hårdare drabbade än ensamgårdar. Resultaten pekar åt olika håll men hon menar att det är "rimligt att anta att landsbygdens strukturiomvandling på lång sikt bidrog både till förbättrad överlevnadsförmåga och till minskad smittspridning".²⁶

Den sista stora epidemin 1857 undvek Dalarna men drabbade stora delar av landet. En viktig orsak till utbrottet tycks ha varit den extremt varma och torra sommaren. Det regnade inte på flera månader så sjöar förvandlades till gytjiga kärr på sina håll, på det kom en mild höst. Bakterierna frodades och vattnet var infekterat, liksom maten. Det rapporterades också att det var så torrt att skogsbränder blossade upp lite varstans. Castenbrandt menar att det verkar ha "funnits en direkt länk mellan väderförhållanden och epidemiska utbrott av rödsot".²⁷

²⁶ Castenbrandt, Helene, s. 168.

²⁷ Castenbrandt, Helene, s. 136.

Hon undersöker även frågan om fattigdom kan förklara hög dödlighet i rödsot genom att jämföra med andelen fattiga hushåll i socknar i Jönköpings län. Hon får inga tydliga resultat men vill hålla frågan öppen för framtida forskning. Hon undersöker även hypotesen att närheten till städer, gästgiverier och landsvägar där det var mycket folk i rörelse skulle öka risken för rödsot, men hon kan inte belägga ett sådant samband. Inte heller de stora truppförflyttningarna i landet år 1808-1809 i samband med kriget ger några sådana samband. Hon menar dock att det är möjligt att utbrott av rödsot i områden som sällan var drabbade kan ha orsakats av truppförflyttningar, men det är osäkert.²⁸

En annan epidemi som härjade våren 1809 i landet, och i Gustafs, var rötfeber eller lantvärnssjuka. Den var tydligt kopplad till truppförflyttningar. Jag återkommer till rötfebern i ett senare kapitel.

Sammantaget menar Castenbrandt att det inte går att peka ut en faktor till höga dödstal i rödsot, flera faktorer kan samverka.²⁹

Rödsoten i Gustafs

Under perioden förekom tre rödsotsepidemier i Gustafs: 1794, 1809-1810 och 1839.

Studien inleds 1785 med 9 dödsfall i rödsot och avslutas 1884 med 2 fall, därefter inga dödsfall i rödsot. Under den här perioden avled 301 personer i rödsot, vilket gör den till den dödligaste smittsamma

²⁸ Castenbrandt, Helene, s. 135-153.

²⁹ Castenbrandt, Helene, s. 170.

sjukdomen efter tbc. De flesta dödsfallen i rödsot kom vid epidemiska utbrott som varade en säsong eller två, mellan juli och en bit in på hösten. Normalt höll den på 2-3 månader. De stora utbrotten inföll som sagt 1794, 1809-1810 och 1839. I samband med dessa utbrott dog nära 68 % av samtliga döda i rödsot under perioden 1785-1884. Mellan utbrotten kunde det gå många år utan ett enda fall. Med tbc var det tvärtom, dödsfall varje år men inga stora utbrott, sjukdomen var endemisk.

Alla smittade dog inte av rödsot men skrämmande många barn gjorde det vid utbrotten. Vi ska följa hur dödsfallen tidsmässigt spred sig mellan byarna, vilket inte nödvändigtvis är det samma som smittspridningens gång. Men det är det närmaste man kan komma med hjälp av kyrkböckerna. Jag delar upp socknen i söder respektive norr om Dalälven. Vi kan utifrån giftermålsmönster och släktförhållanden se att det delvis var samhällen för sig. Och enligt gammalt hade de båda sidorna varit två skilda fjärdingar i Stora Tuna socken. Det innebar administrativa skillnader och olika gemensamheter som rotar, allmänningar och fäbodrar. Det var nästan som olika socknar. På norra sidan var gårdarna också mer spridda, inte lika sammanhållna i täta bystrukturer som på södra sidan, med Solvarbo som det största och tydligaste exemplet.

Epidemin 1794 skördade sitt första dödsoffer på norra sidan av Dalälven i Bodarne den 15 juli när 6-åriga Sara Hansdotter avled. Sedan avled ytterligare tre barn i byn de närmaste dagarna. Smittan fortsatte till grannbyarna och systematiskt drabbades alltfler individer på nordsidan. De sista dödsfallen på norra sidan inträffade i Rasjön 30 augusti och

Tosarby 4 september. Hårdast drabbades den lilla byn Åkre med 8 döda, följt av Bomsarvet 6 och Bodarne 5 döda. Sammanlagt 31 dödsfall.

På sydsidan inträffade 13 dödsfall, 10 bara i Solvarbo, socknens största by. Första fallet inträffade 20 juli när 18-åriga Lisbeth Andersdotter avled, kanske smittad via Bodarne eller Uddsarvet på norra sidan. Sedan dröjde det ytterligare en vecka innan dödsfallen började komma i Solvarbo och det höll på fram till 20 augusti. Det var en relativt kort och intensiv epidemi. Den började tidigt och slutade tidigt. Två barn som drabbades i Solvarbo var Anna Carolina Hansdotter 12 år och Hans Hansson 4 år, barn till Orrbo Hans Carlsson³⁰ och hans hustru Stina Gördsdotter. Stina födde 6 barn mellan 1777 och 1792.

Rödsoten tog 44 liv i Gustafs 1794. Norra sidan av älven drabbades betydligt hårdare än södra sidan där flera större byar klarade sig helt från dödsfall. Inga andra epidemier grasserade detta år bortsett från ett dödsfall i mässling. Rödsoten kom ofta i kluster genom att pågå några år för att sedan göra ett längre uppehåll. År 1792 var dödsfallen 16, året därpå 6 för att kulminera 1794 med 44 döda. Därefter dröjde det till 1798 med 4 nya dödsfall, för att sedan bli helt lugnt till den stora epidemin 1809.

Nästa stora rödsotsepidemi kom alltså 15 år efter den förra. År 1809 avled 40 personer. På många håll i landet började den redan 1808 men i Gustafs fanns inget fall detta år. Epidemin tog ny fart 1810 med 59 döda, en ökning med nästan 50 % eller 63 % av alla dödsfall i socknen 1810. De

³⁰ Orrbo Hans Carlsson var farfars far till den liberale riksdagsmannen Anders Hansson i Solberga som var ålderspresident i andra kammaren när han dog i lungsot 1914.

kommande tre åren dog ytterligare 11 personer så det totala antalet döda blev 110 personer.

Grannsocknen Stora Skedvi med drygt 3 000 invånare hade sin kraftigaste epidemi 1809 med 96 dödsfall eller 44 % av dödsfallen det året. Året därpå sjönk antalet döda i rödsot till 23. Som om inte rödsoten var nog drabbades Gustafs, liksom Stora Skedvi och landet i stort, av rötfeber våren 1809, 21 avlidna i Gustafs. Vi återkommer till den.

Säsongen 1809 inleddes rödsoten på södra sidan av älven, den 30 juli i Naglarby, en by som kom lindrigt undan 1794. Det var korpralen Mats Borgs 10-åriga dotter Catharina som var först att avlida. Sedan spreds smittan i tur och ordningen till grannbyarna Färjeby, Solberga och Storhaga. Att smittspridningen gick till exakt så vet vi förstås inte, men det ser ut som en geografisk tidskedja, åtminstone i fallen Naglarby, Färjeby och Solberga. Det dröjde sedan ända till 21 september innan Mora by och Solvarbo drabbades. Därefter spreds smittan till Våbäck och Backa där det sista dödsfallet på södra sidan inträffar 30 oktober.

Till norra sidan av älven spreds smittan, kanske från Färjeby, till näraliggande Björkled den 8 augusti där en 1-årig pojke avled. Sedan vandrade smittan från by till by under loppet av två och en halv månad: Boberg, Åsen, Uddsarvet, Rasjön, Ravalsbo, Åkre, Bomsarvet, Nordanberg och slutligen Kråkmyra 27 oktober där lille Mats Andersson 10 månader avled.

På norra sidan av älven drabbades Åsen hårdast med 5 dödsfall, Björkled hade 3. På södra sidan inträffade 4 dödsfall vardera i Naglarby, Storhaga, Solvarbo och Våbäck.

Under 1810 slapp man rötfebern men antalet döda i rödsot ökade med nästan 50 % jämfört med 1809, från 40 dödsfall till 59. Det här årets säsong började senare än vanligt och varade längre, från den 27 augusti till slutet av november. Man trodde säkert att man skulle slippa rödsoten detta år efter den stora epidemin året innan, men det blev värre. Den 27 augusti avled lille Daniel, 3-årig son till Jutbo Mats Danielsson och Lisa Ersdotter i Mora. Sedan var det ganska lugnt men efter en vecka avled ytterligare två personer i Mora. Nu började smittan sprida sig till andra byar som Tosarby och Backa med ett dödsfall vardera, men sedan lugnade det ner sig. Smittan fanns nu på båda sidor av älven men verkade ha kulminerat. Men från 17 september tar det fart på allvar då man troligen hade börjat känna sig säkra. Flera byar var dock fortfarande förskonade men i oktober drabbades även de. I Solvarbo var det särskilt illa. Mellan 3 och 29 oktober avled 16 personer av rödsot. Det började med 52-åriga Anna Andersdotter, hustru till Pilt Olof Görsson. Hon var född i Hedemora 1758, efterlämnade man och 4 barn. Slutligen var epidemin över med att den 18 månader gamle Erik Larsson avled, son till Trädgårds Lars Larsson och Lisa Olsdotter i Solvarbo.

Det dröjde till 1839 innan nästa stora rödsotsepidemi slog till. Dödstalet var högt detta år, 112 avlidna varav 60 enbart i rödsot. Detta var i nivå med 1810. Ett normalt år vid den här tiden avled runt 40-50 personer (år 1838 avled 51 personer, år 1840 var det 39 avlidna). År 1839 blev det enskilda år med flest rödsotsoffer under 1800-talet, men om vi väljer att betrakta epidemierna som fleråriga har vi 110 döda åren 1809-1813 och 69 döda åren 1837-1840.

De flesta rödsotsepidemier liknade varandra i det att de startade sent i juli eller i augusti och varade i 2-3 månader. År 1839 kom första offret 23

juli i Österby och ytterligare två offer i byn innan dödsfall inträffade i andra byar som näraliggande Bodarne, men också i Mora på södra sidan. Epidemin blev betydligt större på norra sidan av älven där den inleddes. Hela 72 % av dödsfallen inträffade på nordsidan, 14 byar drabbades och Österby tog den hårdaste smällen med 9 döda.

Om vi jämför rödsotsepidemierna 1794, 1809, 1810 och 1839 så drabbades norra sidan av älven mycket hårdare 1794 och 1839, medan antalet fall fördelades relativt lika 1809 och 1810. Finns det ett samband mellan byarnas storlek och antalet fall? Den största byn Solvarbo hade flest fall men ofta var det nog tillfälligheter vem som drabbades hårdast. Solvarbo hade drygt 15 % av dödsfallen under de stora rödsotsepidemierna och det var en något lägre siffra än byns befolkningsandel i socknen. Ingen by slapp undan helt och flest fall hade: Solvarbo 31, Bomsarvet 13, Tosarby och Backa 12, Mora 11, Bodarne 10, Österby, Naglarby och Åkre 9 vardera.

Hur såg åldersfördelningen ut bland de drabbade, hur såg fördelningen ut mellan könen, hur stor var rödsotens andel av döda och i förhållande till befolkningsstorleken?

Tabell: Åldersfördelningen för döda i rödsot i Gustafs (andelar), antal döda i rödsot (R), män/kvinnor (M/K), totalt antal döda (T), andelen döda i rödsot av totala antalet döda (% D), samt andelen döda i rödsot i förhållande till befolkningsstorlek (% B)

År	0-12 m	1-5 år	6-10 år	11-15 år	16 år –	R	M/ K	T	% D	% B
17 94	10,2	53,1	20,4	4,1	12,2	45	26/ 19	81	55, 5	2,4
18 09	20,0	50,0	17,5	2,5	10,0	40	20/ 20	11 3	35, 4	2,0
18 10	8,5	64,4	11,9	1,7	13,5	59	37/ 22	93	63, 4	3,0
18 39	5,0	41,7	26,7	6,6	20,0	60	34/ 26	11 2	53, 4	2,6

Småbarnen var hårt utsatta för rödsoten, inte minst för dem mellan 1-5 år, 1810 var nära två av tre döda i den åldergruppen, men andelen varierade med epidemi. Barnen 6-10 år var också en utsatt grupp och andelen döda varierade mycket mellan epidemierna. För spädbarnen var 1809 ett mycket dåligt år men redan i epidemin 1810 hade andelen döda i denna grupp gått ner markant, och än mer 1839.

De lite större barnen 11-15 år tycks ha klarat sig bättre, men de var också färre eftersom barnadödligheten generellt var hög. I gruppen 16 år och äldre var det vanligen personer över 60 år som avled, kanske försvagade

av andra sjukdomar som tbc. Den här variationen i ålder på de avlidna vid de olika epidemierna kan bero på tillfälligheter eftersom antalet är få. Det man med säkerhet slå fast är dock att barn upp till 10 år var mest utsatta.

Fler män (pojkar) avled i rödsot, särskilt 1810 då pojkar var kraftigt överrepresenterade med 63 % av fallen. År 1810 var också det år då rödsoten utgjorde störst andel av dödsfallen i socknen, 63 %. I förhållande till befolkningen i socknen dog 3 % av rödsot det året, vilket var större andel än vid övriga epidemier.